

Ahıska'dan Artvin'e Koç-Koyun Formlu Mezar Taşları*

Onur GÜVEN*

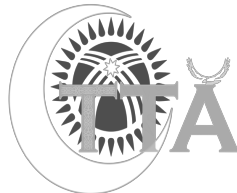
Özet

Türkler hayatları boyunca bazı hayvanları kutsal kabul etmiş ve bu hayvanlar günlük hayatlarında, inançlarında bir figür olarak sıkça karşımıza çıkmıştır. Koç ve koyun da bu figürler arasında oldukça önemli bir yer tutmuş özellikle mezar taşlarında sevilerek kullanılmışlardır. Türkler tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren Türkistan'dan Kafkaslara ve Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı hâkimiyetleri altına almışlardır. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan Türkler, yerleştikleri bölgelerde Türkistan'dan getirdikleri inanç, kültür ve sanat anlayışlarını da bu yeni geldikleri bölgelere taşımışlardır. Bunların için de koç-koyun formlu mezar taşı yapma geleneği varlığını devam ettirmiştir. Artvin ve Ahıska bölgesinde, Türkistan kökenli inanç ve adetlerin birer yansıması olan bu mezar taşları bölgenin geçmişi ortaya koyması bakımından son derece kıymetlidir.

Anahtar Kelimeler: *Türk kültürü, mezar taşları, Kafkasya, kültürel miras, tarihi kalıntılar.*

* Bu makale 15-16 Aralık 2017 tarihleri arasında Gürcistan'ın Gori şehrinde düzenlenen *Uluslararası Türk-Gürcü Bilim Konferansı*'nda sunulan bildirinin genişletilmiş ve düzenlenmiş şeklidir.

* Arş. Gör. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Fakülte Dekanlığı, Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığı, guvenonur@jandarma.gov.tr. (Makale gönderim tarihi: 20.03.2019; Makale kabul tarihi: 12.06.2019)

The Form of Ram-Sheep Tombstone From Ahıska to Artvin

Abstract

The Turkish people have regarded some animal sacred during their life time and have used these animals as a figure in their beliefs and in their daily lives. Ram and sheep have been also important among these figures and they have been used especially in tombstones. Since the Turks appeared through the span of history, they have lived in a wide geographical area stretching from Turkistan to Caucasus and Anatolia. The Turks who spread over a wide geographical area moved their beliefs, cultures and sense of art which they brought from Turkistan to areas where they first settled. Among them, tradition of making a tombstone in the shape of ram-sheep has continued its existence. These tombstone which are the reflection of Turkistan based beliefs and traditions in district of Artvin and Ahıska are important with respect to present the history of this region.

Keywords: *Turkish culture, tombstone, Caucasus, cultural heritage, historical remnants.*

Giriş

Günümüzde Ahıska, Ahaltsihe¹, ismiyle Samtshe-Cavaheti (სამცხე-ჯავახეთი) bölgesinde bulunan ve Gürcistan (Sakartvelo / საქართველო) sınırları içerisinde yer alan bir şehirdir. Son dönemde daha çok Ahıska adını 1944 yılında sürgüne tabii tutulan bölge Türkleri aracılığıyla duymaktayız². Doğal olarak, yaşanan bu elim hadise

¹ Ahaltsihe (ახალციხე) Gürcüce yeni-kale anlamına gelmektedir.

² Sürgün meselesi ve Ahıska Türklerinin genel karakterleriyle ilgili pek çok tez yapılmıştır. Bkz: Damla Topçu, *Ahıska Türklerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri İle İlgili Sosyolojik Bir Araştırma (İnegöl Örneği)* (s. 1-199), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018; Betül Durmaz, *Sürgün Topluluklarda Etnik Sınırlar ve Kimlik: Türkiye ve Abd'de Yaşayan Ahıska Türklerinin Karşılaştırmalı Analizi* (s. 1-259), Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015 vd.

Anadolu halkının yüreğinde derin yaralar açmış ve Ahıska'nın önemini bir kat daha arttırmıştır.

Ahıska özelinde Kafkasya, Türkiye açısından stratejik bir öneme sahiptir. Bu önem gerek siyasi ilişkilerde gerekse kültürel bağlar noktasında oldukça kuvvetli ve derindir. Türkiye ırkdaşları olan Türkistan'daki Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini bu bölge ile kurmaktadır³. Siyasi ilişkiler hususunda Anadolu'nun Kafkasya'yla oldukça eskilere dayanan bir ilişkisi vardır⁴.

Türk-Gürcü ilişkilerinin geçmişini M.Ö. VIII. yüzyılın başlarına kadar götürmek yanlış olmaz. Orta Asya'dan göç eden Kimmer ve İskitlerle birlikte bu dönem başlatılabilir⁵. Anonim Gürcü tarihi aracılığıyla öğrendiğimiz Bunturki-Kıpçaklar da M.Ö. IV. Yüzyılda Gürcistan'da varlığı bilinen diğer Türk topluluğudur⁶. Selçuklular bölgeye gelmeden önce varlığı bilinen Türk topluluğu Kıpçaklardır⁷. Bu topluluğun söz konusu coğrafyadaki mevcut demografik yapıyı etkilediği şüphesiz bir

³ Selim Kurt, "Ahıska'nın Türkiye İçin Jeopolitik Önemi", *Karadeniz Araştırmaları*, C.15/ S. 58, s. 199.

⁴ Kafkasya bölgesindeki Türk varlığı Kimmer ve İskitlere kadar uzanmaktadır. Hazarlar başta olmak üzere pek çok Türk topluluğunun Kafkas tarihinde izini rastlamak mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz: İbrahim Telliöğlü, "Kafkasya'da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2 / Kafkas Özel Sayısı, ss. 558-575.

⁵ İbrahim Telliöğlü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, ss. 6-7.

⁶ Maria F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Erdoğan Merçil (Not./Yay.), TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 16.

⁷ Gürcü kroniklerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Gürcü Kral David IV. döneminde Artvin ve çevresinin belirli yerleri Kıpçaklara yurt olarak verilmiştir. Bu Kıpçak bakiyesi ve daha sonra gelenler Doğu Karadeniz'i yurt tutarak bölgenin demografik yapısını etkilediği yorumu yapılabilir. Yalnızca Gürcü kroniklerinden teyit edebildiğimiz bu bilgiyi Karadeniz ve Doğu Anadolu Türklük araştırmalarının banisi M. Fahrettin Kırzioğlü eserlerine taşımış ve diğer araştırmacılara öncü olmuştur.

gerçektir⁸. Gürcü Kral David'in Selçukluları bertaraf etmek için bölgeye çağırıldığı ve onlardan ordu oluşturulması koşuluyla, Gürcistan'ın güney kesiminde Kıpçaklara yurt vermesi, bölgenin siyasi ve kültürel yapısını etkilemiştir⁹.

Ahıska ve Artvin çevresinde Türk akınlarının ve yerleşmelerinin yoğun olduğu evre hiç şüphesiz Selçukluların bölgeye yaptıkları harekâtlar neticesinde gerçekleşmiştir. Bölgenin etnik yapısının değişmeye başlamasında en önemli hadise ise Çağrı Bey'in 1018'de yaptığı keşif seferidir. Bu tarihten itibaren özellikle Kür -Çoruh boylarına, Gürcistan ve Azerbaycan'a yerleşen büyük Türk kitleleri, 1070'lerden itibaren Artvin ve çevresine iyice nüfuz etmişlerdir.¹⁰ 1068 yılındaki Sultan Alp Arslan'ın fetih harekâtı hem Ahıska hem de Artvin için çok önemlidir. Sultanın kuvvetleri ciddi direniş ile karşılaşmadan Şavşat-Artvin-Ahılkelek-Ahıska'yı ele geçirmiştir¹¹. O zamandan beri Artvin-Ahıska arasında Türklere rastlanır. 1267-68 yıllarında bölge Moğolların hâkimiyeti altına girmiştir¹². İlhanlıların Artvin-Ahıska hattında hüküm sürdüğü bir dönemde güçlü bir karakter olarak karşımıza çıkan Sargis Cakeli (1267-1285), Moğol İmparatoru'ndan özerklik elde ederek "Atabeglik" unvanını almış ve söz konusu coğrafyada Atabegler İdaresini başlatmıştır. Ahıska, Ardahan, Artvin'in

⁸ İbrahim Telliöğlü, "Doğu Karadeniz'in Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 5 / Bahar 2005, ss. 5-10; Fatma İnce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Demografik Yapısının Ortaya Çıkmasını Sağlayan 2 Göç Hareketi: Çepni ve Kıpçak Göçleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 1/S. 1, 2018, s. 97.

⁹ Erhan Ateş, *XII-XIII. yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, ss. 52-57.

¹⁰ İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınlar, Trabzon 2004, ss 70-75.

¹¹ Telliöğlü, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 51.

¹² Moğolların Güney Kafkasya'da kesin olarak hâkimiyetleri hakkında geniş bilgi için bkz: Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, ss. 111-151.

yöneticileri olan Begler, 1268-1578 tarihleri arasında bölgenin idaresini ellerinde tuttular ve bu dönemde İlhanlıların dışında Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Devletleri de Atabegleri hâkimiyetleri altına almışlardır¹³.

Osmanlıların bölgeyi ele geçirmesi 1578 Çıldır Muharebesiyle olmuş, bir aralık Safevi idaresi görülse de kat'i Osmanlı hâkimiyeti 1635 yılında gerçekleşmiş ve Ahıska; tesis edilen Çıldır Eyaleti'nin merkezi hâline getirilmiştir. 19. yüzyılın başlarında bölgede bir dünya gücü olan Rusya, 1828'de Ahıska Kalesi'ni ele geçirmiş, 1829'da Edirne Antlaşması sonucu bu kent tamamen Rusların eline geçmiştir¹⁴. Ruslar, 93 Harbi'nin akabinde imzalanan 31 Ocak 1878 tarihli Edirne Mütarekesine göre Kars ve Ardahan'ı almış sonrasında ise Osmanlı Devlet'i Erzurum'a karşılık Artvin ve Batum'dan çekilmek zorunda kalmıştı¹⁵.

Konumuz gereği Artvin ve Ahıska'nın kültürel ve dil anlamında benzerliğine vurgu yapmak son derecede önemlidir. Bu iki şehrin pek çok açıdan benzerliği vardır; coğrafi olarak birbirlerine çok yakınlar ve ağız açısından da birbirlerine paralellik göstermektedirler. Ahıska Türkleri ağız ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı bakımından ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde Türkiye Türkçesi ana ağız gruplarından Doğu grubunun III. alt grubunda yer alır ve bu alt grup içinde de Posof, Artvin merkez, Şavşat, Ardanoç ve Yusufeli ağızları ile ortaklaşır¹⁶.

Somut olmayan kültürel miras konusunda Artvin ve Ahıska'nın birbirlerine olan benzerlikleri iki bölge arasında sarsılmaz ve ayrılmaz bir köprü vaziyetindedir. Bu sarsılmaz bağı benzer şekilde söylenen¹⁷

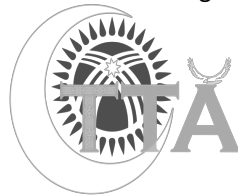
¹³ İdris Bostan, "Ahıska", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, 1998, s. 526.

¹⁴ Wilhelm Barthold, "Akıska", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, 1978, s. 240.

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz: Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2018, ss. 51-56.

¹⁶ Erdinç Demiray, *Ahıska Türkleri Ağızı (s. 1-566)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 94.

¹⁷ Ahıska ve Artvin bölgesi adına karşılaştırmalı olarak yaptığı halk hikâyeleri, masal ve mani derlemelerinde zikredilmesi gereken bir isim Ülkü Önal'dır.

halk hikâyeleri, âşıklık geleneği, maniler, masallarda açıkça görmek mümkündür¹⁸. Söz konusu kültürel benzerlik, yöresel yemeklerde de karşımıza çıkmaktadır. İki yöre halkı da çoğunluğu aynı yemeklerden tüketmektedir¹⁹.

Bu çalışmada siyasi, kültürel, dil açısından olan birliktelikler göz önünde tutularak, kadim bir Türk kültürü olan koç-koyun formlu taşlar incelemeye tabii tutulmuştur. Özellikle Türkistan ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde de görülen bu geleneğin Artvin-Ahıska bağlamında, tarihi ve kültürel zemini izah edilmeye çalışılmıştır.

Artvin-Ahıska Hattı Özelinde Koç-Koyun Formlu Taşların Türk Kültür Coğrafyasındaki Önemi

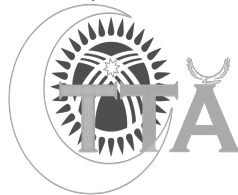
Anadolu'nun Kafkasya ile bulunduğu coğrafyada yer alan Artvin ve Ahıska, stratejik açıdan önemli noktadır. Göç güzergâhı üzerinde bulunması ve tabii yolların kesiştiği mevkide olması nedeniyle bu iki bölge tarih boyunca pek çok farklı topluluğun egemenliği altında kalmıştır. Haliyle bölge zengin bir kültürel birikimi bünyesinde barındırır. Bunlardan birisi de Türklere aittir.

Artvin ve özellikle Ahıska'da yoğun olarak görülen kadim bir Türk geleneği olan koç-koyun formlu mezar taşları Türklerin bölgedeki izlerini göstermesi açısından çok önemlidir. Motifli mezar taşları ve kaya resimleri Türk tarihinin aydınlatılmasında ve kalıplaşmış bazı tezlerin çürütülmesi konusunda oldukça değerli bir konumdur. Türk tarihinin başlangıcı ve Türk kültürünün yayılma alanları konusunda koç-koyun formlu mezar taşları ve kaya resimleri bazı soru işaretlerini önemli ölçüde gidermiştir.

Amatör bir halk bilimci olan Önal, bu iki yöreye ait derleme türündeki eserleriyle bölge adına önemli katkılar yapmıştır bkz: Ülkü Önal, *Arduç-Ahıska Masalları ve Halk Hikâyeleri*, Kalkan Matbaası, İstanbul, 2004; Önal, *Arduç-Ahıska Manileri ve Türküleri*, Ürün Yayınları, Ankara 2005.

¹⁸ Bu benzerliklere örnekler vererek ayrıntılı bir biçimde hazırladığımız çalışma için bkz: Onur Güven, *Artvin'in Kültürel Tarihinde Türk İzleri*, Kitap 72 Yayınları, Ankara 2018, ss. 195-216.

¹⁹ Ülkü Önal, *Artvin Yöresi Yemekleri*, Salmat Basım Yayınları, Ankara 2013.

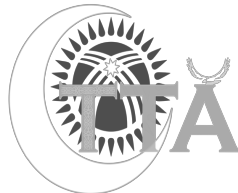
Dünya üzerinde birçok devlet kuran ve bununla birlikte birçok kültürle etkileşim içerisinde bulunan Türk toplulukları, yaşadıkları çevrenin etkisinin yanında sahip oldukları inançlarıyla da oldukça çeşitli ve zengin hem somut hem de soyut kültürel miras edinmişlerdir. Türkler gerek İslamiyet'in kabulünden önce gerekse İslâmiyet'in kabulünden sonra çeşitli hayvanları önemsemiş ve bu hayvanlara günlük hayatlarında önemli yerler vermişlerdir. "Koç" da kutsanmış bir motif olarak Türklerin doğumdan yaşama ve yaşamdan ölüme kadar her anlarında bazen "koruyucu güç, kuvvet", bazen "yiğitlik", bazen "bereket, bolluk" ve bazen de "nazarlardan korunma" gibi sembolik ifadelerle hayatın önemli bir parçası olmuştur²⁰. Ayrıca koç biçimli taşlar Türkler arasında totem (ongun) karakteri taşıdığı bilinmektedir²¹. Koçbaşı damgası ise Türk kültürünün bir mührü gibi Anadolu'dan Türkistan coğrafyasına kadar olan çeşitli mezar taşlarında ve halı-kilimle de varlığını sürdürmektedir. Koçbaşı damgaları Türk hayvan üslubunun en güzel karakteristik tarzı olarak Türklerin yoğun olduğu coğrafyalardaki mezar taşlarında görmek mümkündür²².

Koyun kavramına yönelik ifade edebileceğimiz en önemli husus Hun adıyla bağlantılı olduğu görüşüdür. Bu görüş Dîvânu Lugâti't- Türk'e dayandırılarak temellendirilmiş; Hun kelimesi Argu Türkçesinde Koyun anlamında kullanıldığı tespiti yapılmıştır. Çinlilerin Hsiung-nu, Avrupalıların Hun ismini verdikleri kavim Türklerce Koyunlular diye ad verildiği anlaşılmıştır. Ayrıca Bengütaşlarda geçen, "Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi inmiş, düşmanı koyun gibi inmiş/Tengri küç bir Türk için kağım kağan süsi börü teg ermiş, yağısı

²⁰ Muhammet Arslan, "Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", *Azerbaycanşinaslık 'Geçmiş, Bugünü ve Geleceği' (Dil, Folklor, Edebiyat, Sanat, Tarih)* Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Kars, 21-23 Ekim 2015, s. 810.

²¹ Timur Sili, "Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezartaşları", *Bilig*, 1 / 96 Bahar, s. 64.

²² Mustafa Aksoy, "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", *2023 Dergisi*, C. 11/ S. 29, 2012, s. 18.

koyn/kony teg ermiş", cümlesinde geçen Koyn/Kony, koyun anlamına gelmektedir²³.

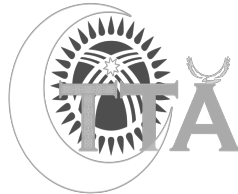
Asya bozkır sanatında, koyun ve koç motiflerine MÖ 1000'li yıllarda, özellikle Karasuk ve Taştık kültürleri, Asya Hunları ve Göktürkler devri ile ilgili eserlerde rastlanılmıştır²⁴. Motifli mezar taşları, kaya resimleri, yazıtlar gibi maddi kalıntıların nerelerde oldukları konusu ise, Türk boylarının tarihî devirlerde çoğunlukta olduğu yerlerde, bu kalıntıların yoğunlaştığı görülür. Güney Sibirya, Moğolistan, Güney Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Anadolu, Kafkasya ve Azerbaycan gibi bölgelerde bu yoğunlaşma görülmektedir. Ayrıca durum yine Türklerin tarihi göç yolları için de geçerlidir. Servet Somuncuoğlu'nun eserindeki görseller dikkatli incelendiğinde, onlar arasında bağlantı kurmak ve benzerlikleri tespit etmek çok zor değildir. Yine bu kitapta gördüğümüz kadarıyla; Moğolistan, Tuva Hakasya, Altay, Kazakistan, Sibirya, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Anadolu'da Erzincan, Ordu, Erzurum, Kars, Eskişehir, Kütahya, Bitlis, Hakkâri gibi alanlarda yapılan çalışmalarda özellikle kültür birliği anlamında ortak sonuçlara varmak mümkün olmakla beraber, bu ortak sonuçlar Türk tarihinin yeniden yorumlanması gerekliliğini de ortaya koymaktadır²⁵.

Somut olarak ilk koç heykellerinin M.Ö. 1- M.S. 7 yüzyıllar arasında Özbekistan ile Kazakistan sınırındaki Aral Gölü'nün kuzeyinde kalan Amuderya bölgesindeki Toprakkale Saray'ındaki heykellerin kaidelerini görmekteyiz. Benzer şekildeki koçbaşı işlemleri Altay Dağlarının Altın Dağları bölgesinde 1947 yılında Rus arkeolog Rudenko tarafından gün yüzüne çıkarılan 2. Pazırık Kurganı'ndaki İskitlere ait olduğu tahmin edilen kumaşlar üzerinde karşımıza çıkar. Bunların çok öncesinde ise İç Asya bölgesinde görülen M.Ö. 3000'lere dayanan Afanesyeva kültüründe ortaya çıkarılan insana ait mezarlarda koyun kemiklerinin

²³ Salim Cöhçe, *Türk Tarihine Giriş*, Elâziğ 1995, ss. 36-39.

²⁴ Mehmet Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s. 99.

²⁵ Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, AZ Yapı-Güngör Matbaacılık, İstanbul 2008, s. 24.

varlığı bilinmektedir. Aynı şekilde diğer bir Proto-Türk kültürü olan Andronova kültürüne ait kurganlardan da koyun kemikleri çıkarılmıştır. Bu durum ise bizlerin çok önemli bir sonuca ulaşmasını sağlamıştır bu da Türklerin tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren koyun ve koç figürlerine önem verdikleri, kutsiyet atfettikleridir. Kırgızlara ait I. Kapçalı ve Uybat kurganlarından çıkarılanlar arasında ahşaptan yapılmış koyun heykelleri ve Altay bölgesinden koçbaşlı kabartma bu geleneğin öncülü olarak kabul edilir²⁶.

Göktürkler ile Hun Devleti'ndeki defin gelenekleri birbirlerine oldukça benzemektedir. Mezar yapma geleneklerinde koçun at, deve ve sığırlarla birlikte önemli hayvan figürleri arasında olduğu kurganlardan çıkan buluntularla sabittir. Bu devirden M. S. 735 tarihli Moğolistan'daki Bilge Kağan'ın anıt mezarındaki iki koç heykeli oldukça önemli bir başlangıcı oluşturur. Bu heykellerden biraz daha erken bir döneme tarihlenen ve Bilge Kağan anıt mezarına yakın bir alanda bulunan İlateriş Kağan'a ait olduğu tahmin edilen Şivet-Ulan Mezar Külliyesi'ndeki koç heykelleri de bulunur. Moğolistan'daki Manzushir Manastırı çevresindeki Uygurlardan kalma koç heykelleri de Türklerin koça verdiği değerini bir göstergesi olarak görülebilir²⁷. Bu silsile bizlere farklı coğrafyalarda bulunan koç tipli taşların (mezar taşı ve heykellerin) kökeninin Türklere ait bir kültür olduğunu açık bir şekilde ispat etmektedir.

Kazakistan millî müzesinde, Orta Kazakistan'da bulunmuş, topraktan yapılmış çeşitli koçbaşları, bir adet koç şeklinde mezar taşı vardır. Diğer yandan Kazakistan'daki birçok türbenin üzerinde koçbaşı veya koçboynuzu vardır. Kazakistan ve Kırgızistan'da mezarlarda sıkça görülen koçbaşları; cesur-batır önemli bir mevki sahibi olmayan birinin

²⁶ Yunus Berkli, *Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri (s.1-482)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 66.

²⁷ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezar Kurganları -Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisini Üzerine Bir Deneme-*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016, ss. 236-245.

ve kadınların mezarlarında görülmemektedir²⁸. Orta Asya'daki mezar geleneği Türkler tarafından Ön Asya'ya ve Kafkasya coğrafyasına taşınmış olması muhtemeldir²⁹. Azerbaycan diğer Türk yerleşim yerlerine göre daha çok bu tarz mezar taşını bünyesinde barındırır. Özellikle Nahçıvan'daki Mümine Hatun Türbesi'nin bahçesinde ve Nahçıvan'ın Culfa kentinde koç heykeli formundaki mezar taşları önemlidir³⁰.

Koç formundaki mezar taşlarını İran'ın Tebriz bölgesindeki bazı köylerinde de görmek mümkündür. Ermenistan'da da koç formu mezar taşları bulunmaktadır. Özellikle Sisian şehrindeki müzede çok sayıda koç heykelli mezar taşları vardır. Yaşar Kalafat, bunların Gregoryen inançlı Türklere ait olabileceğini belirtir. Bunların dışında Ermenistan'da pek çok bu tarz mezar taşı tahrip olmuştur³¹.

Anadolu coğrafyasının özellikle belirli bir kesimde çok sayıda at, koyun ve koç heykeli mezar taşı görmek mümkündür. Araştırmacılar tarafından 1351-1469 yılları arasında Doğu Anadolu, Azerbaycan, İran ve Irak'ta hüküm süren Karakoyunlular'a ve 1340-1514 yılları arasında benzer coğrafya da saltanat kuran Akkoyunlular'a tarihlenen bu mezar taşlarının aslında milattan önceki yüzyıllarda Orta Asya, Kafkasya ve Anadolu topraklarında yaşayan Türkler arasında oldukça yaygın olduğu yapılan araştırmalarda sabitlenmiştir³².

Koç-koyun biçimli mezar taşları Türk dünyasını gezen araştırmacıların her zaman dikkatini çekmiştir. Geçmişte ciddi bir araştırma yapılmadığı için gerçekleştirilen kısıtlı araştırmalar sadece

²⁸ Mustafa Aksoy, "Kazakistan'da Koç-Koyun Heykelli Mezar Taşları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 303 / Şubat 2012, s. 31.

²⁹ Yaşar Kalafat, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Siyasi ve Kültürel Boyut", *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 12-13, Kış 2003 İlkbahar 2004, s. 34.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hamza Gündoğdu, "Nahçıvan'dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", *Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 6, Erzurum 2006, ss. 49-57.

³¹ Kalafat, "Türk-Ermeni İlişkilerinde..."

³² Arslan, "Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan...", s. 800.

mevcut verileri değerlendirmiş, bunları da ayrı sınıflandırma içine almıştır. Burada ortaya çıkan bir sorun ise çalışmalarda mevcut örneklerin hep Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen Devletlerine bağlanmasını, bu devletlerden önce Anadolu'ya farklı güzergâhlardan gelen diğer Türk boylarında böyle bir geleneğin olmadığı düşüncesini oluşturmuştur. Bu tutum Ahıska ve Artvin çevresinde tespit edilen mezar taşlarının yanlış yorumlanmasına sebebiyet vermiştir. Karakoyunlu ve Akkoyunlu isimleri Türk tarihinin çok geç dönemlerinde ortaya çıkmışken koç, koyun heykelleri milattan önce var oldukları bilinmektedir. Yine koç ve koyun heykelleri Oğuz olmayan Türk grupları arasında daha yaygındır. Burada asıl sorgulanması gereken husus ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu kültür coğrafyası dışında Afyon, Artvin, Trabzon ve Rize gibi yerlerde bulunan koç-koyun heykellerinin veya koçbaşlarının hangi Türk topluluğuna ait olduğunu nasıl açıklayacağız? Diğer tarafta ise Sibiryadan Balkanlara kadar olan Türk kültür coğrafyasında Türklerin halı, kilimlerdeki koçbaşı damgalarını, mezar ve türbelerindeki koçbaşlarını nasıl izah edebiliriz?

Yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilebildiği kadarıyla Anadolu'ya Orta Asya'dan gelen çok köklü bir gelenek olan bu mezar taşları, maalesef çok hızlı bir biçimde, kasıtlı ya da kasıtsız olarak tahrip edilip, yok olma aşamasına gelmiştir. Doğu Anadolu'da: Ahlat, Bitlis, Erzurum, Kars, Tunceli, Ağrı, Erçiş, Malatya, Erzincan, Tercan, Sivas; Doğu Karadeniz Bölgesinde, Artvin, Rize, Trabzon; Orta ve Batı Anadolu'da: Akşehir ve Afyon bölgelerinde tespit edilmiş koyun, koç ve at biçimli mezar taşları mevcuttur³³.

Artvin'in Şavşat ilçesinin Satlel mevkiinde altı adet koç-koyun heykeli formlu mezar taşları tespit edilmiştir. Kayaları incelediğimizde, bunlardan birinin evin çevresini örmek için yapılan betonun altında kaldığını tespit ettik. Sadece üst kısmı görünmektedir. Diğer bir kayanın ise baş kısmı kopmuş ancak gövde kısmı durmakta, kopan baş ise kayıp

³³ Berkli, "Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen...", s. 65. Bu sıralanan iller tespit edebildiklerimizdir. Bunların dışında başka şehirlerde de söz konusu buluntuların olması muhtemeldir.

değil hemen yanındadır. Altı kayadan sadece birinin yeri değiştirilmiştir. Bunun sebebi ise başka bir kaya bulmak için yapılmış ancak bu kazıdan bir şey elde edilememiştir. Yeri değiştirilen kayanın ise baş kısmı kopmuştur ve kayıptır. Ancak gövde kısmı mevcut olup diğerlerinden biraz daha geniştir. Geriye kalan kayalarda ise bazı tahribatların dışında iki kayada olduğu gibi görülen bir hasar yoktur.

Arkeolog Oktay Hacıoğlu'nun bu taşlar ile ilgili tespitleri ise şöyledir; taşlardan birisinin kuyruk kısmında "Güneş Saati" bulunmakla birlikte bir diğer taş üzerinde Ortodoks haç damgası bulunmaktadır. Bu çok önemli bir ayrıntıdır. Bu haç motifli koyun, koç ve at heykel biçimli mezar taşları Doğu Anadolu'da da bulunmuştur. Bunların ise bu bölgelere Balkanlar ve Kafkaslar yolu ile gelen Hıristiyan Türklere ait olduğu araştırmalar sonucu ortaya konmuştur. Çünkü Ermeni ve Gürcü kültüründe mezarlarına koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşı dikme geleneği olmadığı gibi Anadolu'ya muhtelif zamanlarda, çeşitli sebeplerden dolayı pek çok Türk boylarının geldiği tarihi kaynaklarda sabittir. Yine 7. yüzyılda Doğu Anadolu'da koç ve at heykeli yontan Türk boylarının varlığı kaynaklarda geçmektedir. Bu haç motifli heykel biçimli mezar taşlarının kaynağı noktasında, Türkçe konuşan, sanat eserlerinde Orta Asya üslup özelliklerini kullanan Türk toplulukları, muhtemelen Hazar, Kuman-Kıpçaklar gibi Anadolu'ya erken dönemlerde gelen Türkmen boylarına mensup Türkler oldukları ileri sürülmektedir³⁴.

Hıristiyan Kıpçak Türkleri ve Ahıska Türklerinin vatani olan Gürcistan, barındırdığı çok sayıda koç formundaki mezar taşları ile Anadolu'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Özellikle Ahıska Kalesi'nde sergilenen mezar taşları oldukça önemlidir. Bunun dışında küçük yerleşim yerlerinde çok sayıda koç, koyun ve at formunda mezar taşları vardır. Ahılkelek'teki Prtena Köyü, Lipi Köyü, Navtiani Köyü, Poka Köyü, Kvemo Kartli Kilisesi bahçesinde at ve koç formunda mezar

³⁴ Yunus Berkli, "Erzurum'da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, s. 228.

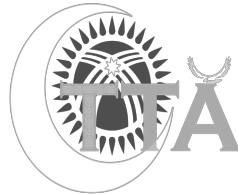
taşları vardır³⁵. Gürcistan'da yollar, parklar ve müzelerde sergilenen mezar taşları Gürcülerin, Türk kültür etkilenmelerinin bir sonucu olması, Gürcüler içinde Hıristiyanlaşmış Kıpçak Türklerine ait oldukları tespiti yapılmıştır. Buradaki heykeller üzerinde de tıpkı diğer Türk bölgelerindeki örneklerdeki gibi kılıç, kalkan, tüfek, insan, at ve bazı mutfak eşyalarının aynı türde yapıldığı görülmektedir³⁶.

Hem Gürcistan şehirlerinde hem de Artvin bölgesinde görülen bir durum ise, koç veya koçbaşı figürü sadece mezar taşlarında değil "nazarlık" sembolü olarak uygulama alanı bulmuştur. Gürcistan'daki bir evin girişinde ahşap koçbaşları tespit edildiği gibi, yine Artvin'in Yusufeli ilçesinin Demirdöven köyünde kapıya çakılmış at nalı, ayı pençesi ve koçbaşı tespit edilmiştir. Nazar sembolünün dışında "güç" sembolizmi ile karşımıza çıkan bu figürler 7. yüzyıldan kalma Ateni Sioni Kilisesi'nde kubbenin âlemi olarak görülür. 7. yüzyılda inşa edilmiş Rkoni Kilisesi'nin saçaklarında görünen koç heykelleri, Kutaisi kentindeki 2. yüzyıldan kalma Bagrati Katedrali'ndeki sütun başlığında görülür. Ayrıca 13. yüzyılda Kintsvisi Kilisesi'nin cephesindeki alınlığın üzerinde koç heykeli görünmektedir. Hıristiyan mimarisindeki bu uygulama bizlere hem yörede yaşayan Kıpçak Türkleri tarafından tanınan geleneği hem de yöredeki kültürel etkileşimi hatırlatır. Gürcistan Tiflis'teki bir Hıristiyan mezarındaki koçboynuzları ile Draneti Kilisesi'ndeki koçboynuzları da aynı etkileşimin ürünü olmalıdır. Koç, Gürcistan'da aynı zamanda "nazarlık" sembolü olarak da uygulama alanı bulmuştur. Yine Gürcistan'daki bir evin odasında ahşap koçbaşları tespit edilmiştir. Gürcistan'daki Kıpçak Türklerinde de gördüğümüz koç formu mezar taşlarını Moldova'da yaşayan ve Hıristiyan Türkler olan Gagavuzlar'da da görmek mümkündür³⁷. Ahıska'da da 1800'lü yıllardan kalma mescidin içerisinde ahşaptan yapılmış koçbaşı motifler mevcuttur.

³⁵ Arslan, "Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan...", s. 803.

³⁶ Abdulhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 45.

³⁷ Arslan, "Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan...", s.805.

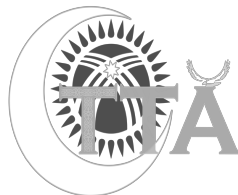

Sonuç

Koç-koyun formlu mezar taşları Türklerin yaşadıkları her yerde görülür. Bu mezar taşlarının inanç dünyası ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. İnsanların bu dünya ile öteki dünya arasındaki bağlantıyı kurganlar, kurban alanları ve özellikle bu tarz taşlar somut hâle dönüştürmüştür. Azerbaycan gibi coğrafyalarda mevcut yerlerin ziyaret edilmesi, kutsiyet atfedilmesi ve onlara saygı gösterilmesi kadim bir Türk inancı olan atalar kültü inancının bir yansımasıdır.

Türkistan bozkırlarında koç ve koyun motiflerine M.Ö. 1000'li zamanlarda Karasuk ve Taştık kültürleri, Hun ve Göktürk devirlerinde rastlanılmıştır. Hun kurganlarından çıkan eşyaların üzerindeki koç motifi, at ve koç cesetleri bu geleneğin ne kadar kadim olduğunu bizlere göstermektedir. Koç-koyun heykeli mezar taşları, eski Türk inanç, sanat ve kültürünün derin izlerinin birer yansımasıdır. Yaşam, ölüm ve ölüm sonrası gibi önemli geçiş safhalarıyla ilgili gizemli anlatımların yüklü olduğu bu taşlar, geçmişi irdelemek için bizlere adeta hizmet etmektedirler. Türklerin gittiği pek çok bölgede görülen koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları bilhassa onların Anadolu'ya geçiş yaptıkları Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'de yoğunlaşmıştır. Anadolu dışında Asya'dan Kafkaslara kadar uzanan geniş coğrafyada ya Türklerin eliyle ya da Türk kültüründen etkileşim sonucu oluşan, anıt eser olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Koyun, koç ve at heykelleri sadece mezarlıklarda kullanılmamış, günlük yaşantıda süs unsuru, dokuma motifi veya koç biçimli hayratlar olarak benimsenmiştir. Bunun yegâne sebebi, eski Türk inanç sisteminde saklıdır. Başlangıçtan mezara kadar yaşamın her döneminde bu hayvanları kendileri veya bunlarla ilgili motif ve malzemelerin değerli, hatta kutsal sayılmasına neden olmuştur. Nazardan korunmak amacıyla kullanılmış koçbaşları evlerin kapılarına bereket getirmesi amacıyla asılmıştır. Ahıska'dan Artvin'e tespiti yapılan bu mezar taşları bizlere göstermektedir ki coğrafi sınırlar ülkeleri birbirinden ayırsa da topluluklar arasında kültürel bütünlük her

zaman sürmüştür. Özellikle koç, koyun ve at formulu mezar taşları gibi maddi kalıntılar bunun en somut örneğidir.

Kaynakça

AKSOY, Mustafa, "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", *2023 Dergisi*, 11/29, 2012, ss. 16-20.

_____, "Kazakistan'da Koç-Koyun Heykelli Mezar Taşları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 303 / Şubat 2012, ss. 29-31.

ARSLAN, Muhammet, "Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", *Azerbaycanşinaslık 'Geçmiş, Bugünü ve Geleceği' (Dil, Folklor, Edebiyat, Sanat, Tarih) Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Kars, 21-23 Ekim 2015, ss. 799-847.

ATEŞ, Erhan, *XII-XIII. yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, (s. 1-216) Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

BADEM, Candan, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2018.

BARTHOLD, Wilhelm, "Akıska", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, 1978, s. 240.

BERKLİ, Yunus, *Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri (s. 1-482)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

_____, "Erzurum'da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, ss. 215-232.

BOSTAN, İdris, "Ahıska", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, 1998, ss. 526-527.

BROSSET, F. Maria, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Hrand D. Andreasyan (çev.), Erdoğan Merçil (Not./Yay.), TTK Yayınları, Ankara 2003.

CÖHÇE, Salim, *Türk Tarihine Giriş*, Elâzığ 1995.

ÇAY, Abdülhalûk, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi*, TKAE, Ankara 1983.

ÇORUHLU, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezar Kurganları -Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme-*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.

DEMİRAY, Erdinç, *Ahıska Türkleri Ağzı (s. 1-566)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

DURMAZ, Betül, *Sürgün Topluluklarda Etnik Sınırlar ve Kimlik: Türkiye ve Abd'de Yaşayan Ahıska Türklerinin Karşılaştırmalı Analizi (s. 1-259)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

GÜNDOĞDU, Hamza, Hamza Gündoğdu, "Nahçıvan'dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", *Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 6, Erzurum 2006, ss. 49-57.

GÜVEN, Onur, *Artvin'in Kültürel Tarihinde Türk İzleri*, Kitap 72 Yayınları, Ankara 2018.

İNCE, Fatma, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Demografik Yapısının Ortaya Çıkmasını Sağlayan 2 Göç Hareketi: Çepni ve Kıpçak Göçleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 1/ S. 1, 2018, ss. 92-100.

KALAFAT, Yaşar, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Siyasi ve Kültürel Boyut", *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 12-13, Kış 2003 - İlkbahar 2004, ss. 99-104.

KURT, Selim, "Ahıska'nın Türkiye İçin Jeopolitik Önemi", *Karadeniz Araştırmaları*, C.15/ S. 58, ss. 198-215.

ÖNAL, Ülkü, *Ardanuç-Ahıska Masalları ve Halk Hikâyeleri*, Kalkan Matbaası, İstanbul 2004.

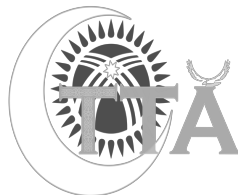
_____, *Ardanuç-Ahıska Manileri ve Türküleri*, Ürün Yayınları, Ankara, 2005.

_____, *Artvin Yöresi Yemekleri*, Salmat Basım Yayınları, Ankara 2013.

SİLİ, Timur, "Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezartaşları", *Bilig*, 1 / 96 Bahar, ss. 60-65.

SOMUNCUOĞLU, Servet, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, AZ Yapı-Güngör Matbaacılık, İstanbul 2008.

SUBAŞI, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınlar, Trabzon 2004.

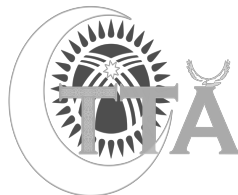
_____, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

_____, “Kafkasya’da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2 / Kafkas Özel Sayısı, ss. 558-575.

_____, “Doğu Karadeniz’in Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 5 / Bahar 2005, ss. 1-10.

TOPÇU, Damla, *Ahıska Türklerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri İle İlgili Sosyolojik Bir Araştırma (İnegöl Örneği) (s. 1-199)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

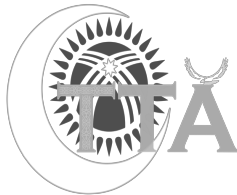
TEZCAN, Mehmet, *Eski Türklerde Damga (s. 1-381)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

Ekler

Artvin'deki koç-koyun formlu mezar taşı örnekleri.

Gürcistan'daki koç-koyun formlu mezar taşı örnekleri.

